

A PRECEDENSALAPÚ DÖNTÉSHOZATAL ALAPKÉRDÉSEI A MAGYAR ALKOTMÁNYBÍRÓSÁG GYAKORLATÁBAN

Jelen írás célja a precedensalapú döntéshozatal, ezen belül a precedensbíráskodás alapvető problémáinak bemutatása a magyar Alkotmánybíróság gyakorlatában. Az alapkérdések tisztázásához olyan (elsősorban *common law* jogrendszerű) országok gyakorlatában felmerült kérdéseket vizsgálók, amelyek relevánsak a korábbi döntéseik kötőerejét elismerő összes döntéshozatali (tipikusan rendesbírói vagy alkotmánybírói) fórum¹ számára, így a magyar alkotmánybíráskodásban. Külföldi példákat is elemezve arra kívánok rámutatni, hogy a magyar alkotmánybíráskodás a precedensbíráskodás jegyeivel rendelkezik: a vertikális és horizontális precedenskööttség az alkotmánybírói döntéshozatalnak a magyar alkotmányból levezethető elve.

Először azt vizsgálom, hogyan írható le a precedensalapú döntéshozatal szerkezete: milyen elvek igazolhatják a múltbeli döntések kötőerejét, milyen érvek szólnak amellett, hogy a múlt – egyesek szerint halott² – keze irányítsa a ma cselekvőit. Ezt követően azt elemzem, milyen feltételek mellett érvényesülhet a precedens vertikális és horizontális kötőereje, különös tekintettel arra, milyen indokok hozhatók fel a korábbi alkotmánybírói döntésbe foglalt szabály felülbírlata mellett.

A PRECEDENSALAPÚ DÖNTÉSHOZATAL SZERKEZETE

1. A közkeletű téveszme szerint a precedensalapú döntéshozatal a *common law* országok jogrendszeireinek sajátja. A kontinentális Európa jogrendszerei – a hatalmi ágak szigorú elválasztásának tételéből következően – sokáig mereven elutasították azt a felfogást, hogy a bírák jogalkotó hatalommal rendelkeznek, így a korábbi döntéseik az *inter partes* kötéron túl normatív erejűek lennének a későbbi döntéshozatalban.³

Elsősorban az alkotmánybíráskodásnak köszönhetően a precedensbíráskodással, a korábbi döntések

kötelező erejének elismerésével a *common law* módszertan megjelent a kontinentális jogrendszerű alkotmánybíráskodásban, anélkül azonban, hogy az angol *common law* XVIII–XIX. század⁴ óta alkalmazott szabályára, a *stare decisis*re kifejezetten hivatkoznának a kontinentális jogrendszerű alkotmánybírók.⁵ Általános értelemben a *stare decisis* szabály arra kötelezi a később eljáró bíróságot, hogy a korábbi precedensben megfogalmazott szabályt – az angolszász terminológiában: a *ratio decidendi* – alkalmazza egy későbbi ügyben, amennyiben a korábbi ügytől való eltérésnek nincs alapos indoka.⁶

A precedenskövetés tartalomfüggetlen természetéből adódik, hogy az nem helyettesíti a döntéshez szükséges alkotmányfelfogást, az alkotmányértelmezés mögötti normatív elméletet, csupán egy módszere a bírói döntéshozatalnak. Annak ellenére, hogy a bíróságok (különösen a „nehéz ügyek” eldöntésénél) a precedensekre mint a döntés látszólagosan semleges forrására hivatkoznak, a precedensként alkalmazott döntés lehet az alkotmány textualista, originalista, történeti vagy morális olvasata. Vagyis a formális értelemben felfogott precedensalapú döntéshozatal látszólag nem mond el semmit arról, hogy a precedensszabályban megfogalmazott értelmezés helyes-e.

Az adott alkotmányos olvasat tükrében – már módszertani értelemben – Cass Sunstein szerint két, egymástól nem teljesen független alkotmánybírói értelmezési stratégia különböztető meg. A legjobb esetben a bírák azt vizsgálják, hogy az eldöntendő ügy hogyan illeszthető be leginkább az alkotmány értelmezett szabályába (például egyenlőség, demokrácia, hatalommegosztás, visszaható hatály stb.). A másik esetben a bírák minimalista módon döntenek el az ügyeket. Sunstein kétfajta minimalista döntéshozatalt különböztet meg. Az egyik az alkotmány történeti olvasatához kritikátlanul viszonyul⁷ és kizárólag a korábban eldöntött ügyek alapján hoz döntést, míg a másik – ezt hívja Sunstein racionális minimalizmusnak – nyitott a korábbi döntések felülvizsgálata

* A kézirat korábbi változatához fűzött megjegyzéseikért köszönet illeti Kovács Krisztát, Magyarfalvi Katalint, Sólyom Pétert és Tóth Gábor Attilát.

tára: változtak-e a társadalmi gyakorlatok, a korábbi döntések előítéleten alapulnak-e vagy ésszerű indokokon.⁸ Ebben a megközelítésben az ideálisnak tekintett precedensalapú döntéshozatal nem erős, hanem gyenge értelemben vett hagyományként⁹ kezeli a korábbi döntésekben megfogalmazott szabályokat, mivel az előbbi esetben a döntésben megfogalmazott szabály venné át az alkotmány vagy a döntés alapjául szolgáló egyéb jogi norma helyét.¹⁰

Bár itt nem célom állást foglalni abban a kérdésben, hogy a magyar alkotmány alapján melyik normatív elmélet felel meg leginkább a precedensalapú döntéshozatalnak, leszögezem, hogy a szabályalkalmazás és szabálykiválasztás¹¹ egy pontján a precedensalapú döntéshozatal nehezen gondolható el valamely normatív elmélet nélkül. Különösen igaz ez azokra az esetekre, amikor egymásnak ellentmondó döntések alapján kell megfogalmazni azt, hogy a jövőben milyen szabály alapján jár el egy precedensbírásként működő testület. Ezekben az esetekben normatív (alkotmány)értelmezési elmélet nélkül ugyanis a bíróság nem tudja ellátni indokolási kötelezettségét, és óhatatlanul is önkényesen választja ki a jövőre irányadó *ratio decidendi*.

A magyar alkotmánybírási gyakorlatból vett példával élve ebben az értelemben önkényesen járt el az AB a 46/2006. (X. 5.) AB határozatban, amikor „az Országgyűlés és a Kormány jogalkotó hatáskörére vonatkozó alkotmányi szabályok értelmezése alapján [...] úgy ítélte meg, hogy a korábbi, 53/2001. (XI. 29.) AB határozatában kifejtett álláspontot tekintettel ezen ügy eldöntése, valamint további gyakorlata szempontjából *precedens értékűnek*” (kiemelés – D. T. B.).¹² A hivatkozott korábbi ügyben azonban az volt az alkotmányossági kérdés, hogy a hatályos jog alapján kell-e elbírálni, hogy egy népszavazási kérdés az Országgyűlés hatáskörébe tartozik, vagy pedig annak a tételnek az alapján, hogy az Országgyűlés törvényalkotói hatalma teljes, és a jelenleg a végrehajtó hatalom hatáskörébe tartozó kérdés (az ügyben az autópályákon megengedett legnagyobb sebesség) szabályozásáról bármikor törvényt alkothat.

2. A fentiek alapján a precedensen alapuló formális érvelés a következőképpen írható le. Egy korábbi X esemény Y módon való kezelése önmagában, kizárólag annak megtörténte miatt indok arra, hogy X-et ismét Y módon kezeljük, ha újra előfordul.¹³ A precedens követése mint a mai döntéshozó magatartásának normatív indoka, a precedens státuszában,

„történelmi pedigréjében” rejlik – függetlenül attól, hogy a ma döntéshozója mit gondol a precedensdöntés helyességéről. A tisztán vagy formális értelemben precedensalapú érvelés tehát tartalomfüggetlen¹⁴ indoka a döntéshozatalnak, autoritásigénye nem függ a precedensszabály tartalmi helyességétől.

Ebből következően a formális értelemben vett precedensbíráskodás nem azonosítható a tapasztalaton alapuló döntéssel, továbbá részben eltér az analogikus érveléstől is.¹⁵ Az analogikus érvelés ugyanis mindig a legjobb választ keresi a megválaszolandó kérdésre, míg a precedensbíráskodás egyes esetekben szemet huny a gyenge értelemben vett hagyományként felfogott precedensek felülbírálata felett. Anélkül, hogy állást foglalt volna az analógia kérdésében, a magyar AB a kitüntetési ügyben kifejezetten analogikus problémaként kezelte a kinevezési határozatokban foglalt *ratio* alkalmazását: „a köztársasági elnöknek a kinevezéshez, il-

letve a kitüntetés adományozásához kapcsolódó jogköre a fentiek alapján tehát olyannyira különbözik egymástól, hogy a kinevezési joggal kapcsolatos alkotmánybírási határozatok »analógiaként« (precedensként) nem alkalmazhatóak a köztársasági elnök által az indítványában felvetett alkotmányossági problémára”.¹⁶

A precedensszabályt megalkotó bíróság szándékától függetlenül egy döntés még nem feltét-

lenül minősül precedensnek. A precedenssé váláshoz szükség van arra, hogy a későbbi döntésekben egy későbbi testület is kötelezően figyelembe veendőként kezeljen egy korábbi döntést. A precedensé nyilvánítás, illetve megerősítés történhet úgy, hogy azonos vagy lényegileg hasonló normaszöveget (jogkérdést)¹⁷ vizsgál a bíróság, de úgy is, hogy az ugyanazon alkotmányi rendelkezéssel kapcsolatban megfogalmazottakat tartja fenn.¹⁸

A precedensalapú döntéshozatal mindenekelőtt indokolási kötelezettséget ró a később eljáró döntéshozóra. 1. Amennyiben valamely következtetés mellett, illetve ellen felhívható a precedensszabály, akkor azt alkalmazni kell, továbbá 2. azt terheli bizonyítási (igazolási) kötelezettség, aki el kíván térni a precedensszabály alkalmazásától (akár a felülbírálat, akár a megkülönböztetés módszerével). A precedensalapú döntéshozatalhoz tehát igazolási kötelezettség társul.¹⁹ Ezen túlmenően a precedenssé minősülésnek minimális feltétele az, hogy a precedensszabályt az azt először megfogalmazó, majd azt később alkalmazó bíróság is alkalmazandónak vélje.²⁰

A PRECEDENSKÖVETÉS TARTALOMFÜGGETLEN TERMÉSZETÉBŐL ADÓDIK, HOGY AZ NEM HELYETTESÍTI A DÖNTÉSHEZ SZÜKSÉGES ALKOTMÁNYFELFOGÁST, AZ ALKOTMÁNYÉRTELMEZÉS MÖGÖTTI NORMATÍV ELMÉLETET, CSUPÁN EGY MÓDSZERRE A BÍRÓI DÖNTÉSHOZATALNAK.

Annak eldöntéséhez, hogy milyen mértékű kötéserővel rendelkezik a precedensdöntés, számot kell adni a precedensalapú döntéshozatal mögöttes igazoló elveiről: kizárólag a bírói döntéshozatalban alkalmazott prudens önkorlátozásnak minősülnek-e, esetleg kizárólag hatékonysági megfontolások szólnak mellettük, vagy pedig alkotmányi alapokra is visszavezethetők-e?

A PRECEDENSBÍRÁSKODÁST IGAZOLÓ ELVEK

1. Alkotmányos demokráciában – azaz egy mérsékelt államban – a döntések többsége tág értelemben véve precedensköttött: legyen az közigazgatási, ombudsmeni, rendes- vagy alkotmánybírói döntés. Az ideális precedensalapú döntéshozatalhoz azonban nemcsak megfelelő alkotmányos háttérrelmelet szükséges, hanem olyan derivatív kérdésekben való állásfoglalás, mint a joghézag kérdése,²¹ vagy annak eldöntése, létezik-e egyetlen helyes válasz minden jogkérdésre.²² Megjegyzem, a döntéshozatal politikai természetéből kifolyólag a precedensalapú döntéshozatal szabálya alól részben kivételt képeznek a köztársasági elnöki,²³ még inkább a jogalkotói (elsősorban országgyűlési) és kormányzati döntések.²⁴ Precedensalapú döntéshozatalról akkor beszélhetünk, ha a döntéshozót igazolási kötelezettség terheli, és ha nem *de novo* vagy *prima facie*²⁵ kell az adott ügyet eldönteni: vagyis az alkotmány központi elvei, mint az egyenlőség, méltóság, a hatalommegosztás, valamint az egyes alkotmányos szervek hatáskörei tisztázottak.

2. A precedensalapú döntéshozatal érénye nem merül ki abban, hogy megkönnyíti a bírósági döntéshozatalt, mivel a bíróságoknak nem kell minden ügyet *de novo* elbírálniuk.²⁶ E kizárólag a döntéshozatali hatékonyságot szolgáló elv alapján a valamikor már elbírált ügyekben felhozott érvek adottak, ezáltal leszűkül az ésszerű vita terjedelme, valamint a felhasználható érvek köre, vagyis felgyorsul a döntéshozatal. A kizárólag a hatékonyságra alapozott precedenskövetéssel szemben több ellenérv is megfogalmazható. A formális értelemben vett hatékonyságot ugyanis eléri az olyan, nem szabályalapú döntéshozatali formák, mint a kádibíráskodás vagy a feldobott érme alapján történő döntéshozatal (a hüvelykujj szabály alkalmazása) is.²⁷

A precedensalapú döntéshozatalt azonban leginkább alkotmányos elvek igazolják. A szabályalkotás-

hoz hasonlóan a alkotmánybírói döntéshozatalban is követelmény a stabilitás és az előreláthatóság (jogbiztonság) érvényesítése, amelynek révén a politikai közösség tagjai számolni képesek magatartásuk következményeivel.²⁸ Végül soron a precedensbíráskodás az önkényes (az egyedi esetről egyedi esetre történő) döntéshozatal lehetőségét csökkenti,²⁹ mert igazolási kötelezettséget ró a bíróságra: számot kell vetnie a korábbi gyakorlatában kialakított szabályokkal, és meg kell indokolnia, ha nem vagy eltérő módon alkalmazza azokat.³⁰

3. A magyar Alkotmánybírói bíróság még nem fejtette ki összefoglaló módon, miért tartja relevánsnak korábbi döntéseit, és nem szól arról sem, milyen kötőerőt tulajdonít saját korábbi döntéseinek.³¹ Az alkotmány – látszólag – hallgat e kérdéstről, az *Alkotmánybírói bíróságról szóló 1989. évi XXXII. törvény* (Abtv.) 27. § (2) bekezdése pedig annyit mond: az Alkotmánybírói bíróság határozata mindenkire nézve kötelező. Az AB leggyakrabban „tényként” kezeli a korábbi döntések figyelembevételének kötelezettségét. A határozatokban leggyakrabban visszatérő formula szerint az AB „értelemszerűen felhasználja mindazokat az érveket és megállapításokat, amelyek a tartalmi összefüggésbe hozható korábbi döntésénél irányadók voltak”.³²

A továbbiakban azt kívánom bizonyítani, hogy az alkotmánybíráskodás, így a magyar ítélkezési gyakorlat is, a precedensbíráskodás jegyeivel rendelkezik: a precedensdöntések vertikális és horizontális hatálya („mindenkire nézve kötelező” mivolta) nem egyszerű törvényi alapon nyugvó önkorlátozó vagy hatékonyságelvű szabály, hanem vertikális és horizontális hatállyal rendelkező alkotmányos elv.

3.1 Az AB – az általam vizsgált ügyekben – az alkotmány 2. § (1) bekezdése szerinti jogállamiság részét képező jogbiztonság érvényesülésével hozta összefüggésbe a precedensalapú döntéshozatalt: „Az Alkotmánybírói bíróság a jogbiztonság lényegi összetevőjének tekinti saját döntései összhangjának védelmét, annak az elvnek a következetes érvényesítését, hogy az Alkotmánybírói bíróság saját korábbi döntéseit nem hagyhatja figyelmen kívül.”³³

Az ítélkezés koherenciaigénye és az előreláthatóság tehát az alkotmány 2. § (1) bekezdéséből eredő jogbiztonsági megfontolások mellett a formális, arisztotelészi egyenlőségfelfogás („a hasonló ügyeket hasonló módon kell eldönteni”) is erős alkotmányos indoka a precedensalapú döntéshozatalnak. A hasonló ügyek hasonló elbírálásának arisztotelészi elve azonban önmagában nem alkalmazható, mivel nem határozza meg a hasonlóság relevanciakritéri-

umait („*rules of relevance*”), vagyis azokat az elveket, amelyek alapján két ügy hasonlósága, így az ügyben alkalmazott szabály azonosítása lehetséges.³⁴ A precedensbíráskodásra jellemző relevanciakritériumok kiválasztása ugyanakkor rámutat arra is, hogy a precedens alkalmazása nem választható el teljes mértékben az analógia fogalmától.

A hasonlóság elbírálásának, a precedensszabály azonosításának nincs egyetlen helyes vagy autoritatív módja.³⁵ Hasonló problémával küzd – és hasonló diszkrécióval rendelkezik – az alkotmánybíróság például a diszkriminációs teszt alkalmazása során, hiszen lehetetlen előre meghatározni, mely ismérvek döntik el, hogy homogén csoportba tartoznak-e a szabályozással érintettek. Ebből is jól látszik, hogy az alkotmányértelmezésre vonatkozó normatív elmélet alkalmazása mellőzésével nehéz önkényesség nélküli, koherens szabályalkalmazási gyakorlatot kialakítani.

Ezen túlmenően a precedensszabály azonosításának (a hasonlóságnak) a problémája bizonyítja azt is, hogy az ideális precedensalapú döntéshozatal nemcsak a múlttal vet számot, hanem szükségképpen előre is tekint. A precedensszabályt megalkotó bíróság figyelembe veszi, milyen ügyekre lehet kihatással a döntése, és csökkentheti a nyelvhasználatból eredő bizonytalanságot azzal, ha meghatározza, milyen ügyekre tartja alkalmazandónak az alkotmányértelmezéssel megfogalmazott szabályt.³⁶

A fentiek mellett a rendesbírói szervezetenél is irányadó, a formális egyenlőségfelfogásból származó elvekkel is alátámasztható a precedensbíráskodás alkotmányi gyökere. A pártatlanság mellett a törvény előtti egyenlőség szolgálhat ilyen ítélkezési elvül. A cseh és szlovén alkotmánybíróság szerint a törvény előtti egyenlőséget sérti, így alkotmányellenes, ha a legfelső bíróság indokolás nélkül tér el állandó gyakorlatától.³⁷

A PRECEDENS VERTIKÁLIS ÉS HORIZONTÁLIS HATÁSA

A precedensalapú döntéshozatal magában foglalja mind a horizontális, mind a vertikális értelemben vett precedensköttiséget. A horizontális hatás azt a vélelmet fejezi ki, hogy a precedensdöntést hozó bíróságot köti a korábbi, hasonló ügy eldöntésekor megfogalmazott szabály. Klasszikus értelemben a precedensek vertikális hatása pedig azt jelenti, hogy a precedensbírói kívüli szabályalkalmazók (a kontinentális típusú alkotmánybíráskodásban: más hatalmi ágak, alkotmányos szereplők) kötelesek a precedensdöntésben foglalt szabályt követ-

ni. Az alkotmánybírói precedens alkalmazásban a „vertikális” kötőerő kifejezést gyenge értelemben használom, mivel a hatalmi ágak viszonya koordinatív. (Ettől eltérő kérdés, hogy a döntés vertikális kötőereje milyen terepben érvényesül. Mivel a magyar jogrendszer nem ismeri a valódi alkotmányjogi panaszt, így kérdéses, hogy az absztrakt hatáskörben meghozott alkotmányértelmezések képesek-e felruházni a magyar AB-t az alkotmány végső értelmezőjének szerepével.³⁸ Az AB az élő jog és az alkotmányos követelmény doktrínájával, továbbá a jogegységi határozatok felülvizsgálatával próbált ragálni erre a rendesbírói gyakorlat szemben fennálló hatásköri hiányosságra.)

1. A vertikális precedensköttiség terjedelme részben egy értelmezési-hatalommegosztási kérdéssel függ össze, részben annak meghatározásával, mely részei kötelezők az alkotmánybírói döntésnek.

1.1 Az értelmezési-hatalommegosztási probléma abban áll, hogyan oszlik meg az alkotmányértelmező hatalom a különböző hatalmi ágak között. Az alkotmányértelmezési hatáskör elosztására vonatkozó első felfogás szerint mindegyik hatalmi ág a saját feladatkörében eljárva értelmezi az alkotmányt, és nincs autoritatív értelmező. A második felfogás alapján minden alkotmányossági kérdésre végső soron valamely hatalmi ág ad választ, ám ez nem mindig az alkotmánybírói hatalom, tehát egyes alkotmányossági kérdésekben a rendesbírói vagy más hatalmi ágak, alkotmányos szereplők párhuzamos, esetleg önálló értelmezési hatalommal foglalkozhatnak (például a köztársasági elnök, a végrehajtó hatalom stb.).

Mind a diffúz rendszerben működő, mind a kontinentális típusú alkotmánybíráskodásra jellemző harmadik felfogás szerint az alkotmányosság szükséges tartalmi eleme az alkotmánybírói alkotmányértelmezés szupremáciája, végső jellege, ezért minden alkotmányossági kérdést végső soron az alkotmánybírói döntésnek el.³⁹ Az értelmezési hatalom megosztásától nem különül el az az eset, amikor az alkotmánybírói állapítja meg, hogy az alkotmány alapján nem adható válasz valamely kérdésre, és saját döntésének következményeként kerül át egy alkotmányossági kérdésben való döntéshozatal más hatalmi ág hatáskörébe (lásd az amerikai politikai kérdés doktrínáját⁴⁰). A harmadik felfogás alkalmazásának legfontosabb következménye, hogy az alkotmánybírói döntés vertikális kötőerejét semmilyen formában nem ronthatják le más hatalmi ágak döntései.

1.2 A diffúz vagy incidenter rendszerű alkotmánybíráskodásban – a bírósági hierarchiaszabályo-

kon túl – a *stare decisis* elv biztosítja a konkrét döntés kötelező jellegét. A *stare decisis* elvének hiányában⁴¹ a kontinentális típusú alkotmánybíróági döntések vertikális kötőerejét a mindenkire kötelező, *erga omnes* hatályú alkotmányértelmezés biztosítja. [Ezt a követelményt fogalmazza meg az Abtv. 27. § (2) bekezdése, de ennél a kontinentális típusú rendszerekben is többre aspirálnak az alkotmánybíróságok, hiszen az alkotmány végső értelmezőjének szerepét kívánják betölteni.]

A döntés *erga omnes* karaktere nem ad azonban választ arra a kérdésre, hogyan azonosítható a precedensszabály, a precedensdöntésnek melyek a kötelező (*ratio decidendi*) és nem kötelező (*obiter dicta*) részei.⁴² Továbbá a döntések rendelkező része kötelező erejének elismerésén túl ugyanilyen kategorikus kötelezés következik-e a precedensszabályt megállapító döntés indoklásából is? A magyar szakirodalomban megjelent – formális törvényolvasatból kiinduló – álláspont szerint nincs különbség a határozatok rendelkező részének és indoklásának kötelező ereje között.⁴³ Felfogásom szerint azonban a döntésbe foglalt szabály azonosítása érdekében ennél finomabb distinkcióra van szükség az érdemi precedensolvasat során.

A precedensszabály azonosításához a rendelkező rész megalapozásánál elengedhetetlen indoklási részek tartoznak hozzá.⁴⁴ Ilyen például az alkotmányi és a támadott (vizsgálatba bevont) normák értelmezése, az alapjogi teszt alkalmazása vagy a döntés jogon kívüli, normatív előfeltevései. Ilyen előfeltevések lehetnek a döntés alapjául szolgáló – gyakran vitatható módon felhasznált⁴⁵ – tudományos bizonyítékok, a döntéshozó emberképe vagy a történelmi körülmények bírói értelmezése. Ezekre számos példát találunk a magyar ítélkezési gyakorlatban.

A drogfogyasztás tiltására vonatkozó szabályok megértése és azonosítása lehetetlen anélkül, hogy a szabály megalapozását szolgáló tudományos felfogás kérdését ne vizsgálná az értelmező. A drogfogyasztás büntetőjogi tilalmának alkotmányosságát elbíráló 54/2004. (XII. 13.) AB határozat indoklása szerint „[a] tudományos ismeretek jelenlegi szintjén csak az állítható teljes bizonyossággal, hogy a különböző szerek és anyagok élettani és biológiai hatásai az agy működési zavarait előidézve az egyén tudatállapotát módosítják. A kémiai gátak sérülése vagy lebomlása folytán az érintett időlegesen nem, vagy nem teljes intenzitással képes kontrollálni gondolatait, viselkedését, magatartását, értékrendjét. Az agyban létrehozott pusztítás és a homeosztázis megbomlása következtében az egyén a közvetlen hatás elmúltával

is egyre kevésbé ura cselekedeteinek. A hozzászokás miatt pedig a személyiség és mentális szféra fokozatosan alárendelődik a bódulatkeltésre alkalmas szereknek. Mindezen következményekkel a szerek használói eredetileg csak minimális mértékben vannak tisztában, s így az anyag rabjává vált személyek esetében befolyásmentes és felelősségteljes döntésről nem lehet szó.”⁴⁶

Az abortusz szabályozása vagy az új Polgári törvénykönyv jogképességre vonatkozó rendelkezései nem alkothatók meg anélkül, hogy a jogalkotó figyelembe ne vegye az Alkotmánybíróóság által alapul vett emberképet. Az első abortuszdöntés alapján „az élethez és emberi méltósághoz való jog értelmezésével ugyanis csak arról dönthet az Alkotmánybíróóság, hogy az ember jogi státuszának ezek az alapjai alkotmányosan korlátozhatók-e; a »minden ember jogképes« tétel értelmezésével pedig – ha a tautológiát el akarja kerülni – legfeljebb arról, hogy a jogképesség elvonható-e. Az Alkotmánybíróóság ezzel az alapjog-értelmezéssel az emberfogalom körüli vitát mégis érintheti, mert az

Alkotmány tartalmilag meg nem határozott, normatív emberfogalmának és az alapjogok értelmezésében használt emberképek közös gyökerei kell legyenek. Az Alkotmánybíróóság az ember jogi helyzetét megalapozó legfontosabb alapjogok értelmezése alapján megállapítja: az Alkotmány szerint nem lehet semmit sem visszavenni az ember eddig elért jogi pozíciójából. Eszerint a jogalanyiság köre sem szűkíthető.”⁴⁷

A történelmi körülmények bírói értelmezése pedig nemcsak azért fontos, mert a jelképdöntésekben ez alapján tett eleget az AB indoklási kötelezettségének, hiszen eltért a 30/1992. (V. 26.) AB határozatban kifejtett tesztől, de egyúttal bizonyította azt is, hogy egy-egy történelmi narratíva alkalmazása nem tény-, hanem (vitatható) értékítéletet tükröző és a jelenben érvényes⁴⁸ értelmezési kérdés.⁴⁹ Az önkényuralmi jelképek használatának büntetőjogi tilalmáról szóló 14/2000. (V. 12.) AB határozat szerint „[a] szóban lévő jelképeknek minden korlátozás nélküli, nyilvános, szabad használata a jelen történelmi helyzetben az emberi személy méltóságát tisztelő, ezért a gyűlölet és agresszió eszméit elítélő, a demokrácia értékei mellett elkötelezett minden személyt súlyosan sért, és különösen sérti a náciizmus és a kommunizmus üldözöttjeit. Magyarországon elevenen él a köztudatban és az üldözöket túlélők közösségeiben a tiltott jelképekben sűrűsödő mindkét eszme emléke és a jelképek használata mellett elkövetett minden bűn; ezek nem merültek feledésbe.

Közöttünk élnek a súlyos sérelmet szenvedett személyek és hozzátartozóik. A jelképek használata felidézi a még közeli múltat az akkori fenyegetésekkel, az embertelen szenvedéseket, deportálásokat és halált hozó ideológiákat.⁵⁰

E szempontok vizsgálata szükséges az alkotmányértelmezéssel megállapított precedensszabály érdemi olvasatához, annak későbbi alkotmánybírói vagy azon kívüli, például az új jogalkotási eljárás során történő értelmezéséhez, az alkotmány élővé tételéhez. Ugyanakkor nem állítható, hogy az indokolás egészéhez (például a történeti vagy összehasonlító jogi elemzésekhez) ugyanolyan kötőerő társul, mint a döntés rendelkező részéhez és az annak megalapozásához elengedhetetlen indokolási részekhez.

2. A precedensbíráskodás horizontális hatásának elsősorban intézményi vetülete van: a meggyőző érveken nyugvó alkotmányossági döntéstől a bírák pusztán azért nem térhetnek el, mert saját felfogásukkal nem egyezik a döntés vagy annak indokolása.

A korábbi döntések kötőerejének elfogadása bizonyíték arra, hogy a bíróságok az alkotmányra és észszerű, bárki által hozzáférhető indokokra, nem pedig személyes felfogásukra alapítják döntéseiket.⁵¹ Amennyiben a precedensszabálynak nem lenne horizontális kötőereje, akkor az amerikai Roberts bíró (aki nem azonos a jelenlegi legfelső bírósági elnökkel) hasonlatát alapul véve, a bíróságok döntése nem lenne más, mint egy olyan vasúti menetjegy, amely csak az adott napra érvényes.⁵²

3. Alkotmányos demokráciában – legalábbis a döntéshozatal alkotmány alatti szintjén⁵³ – nincsenek végleges, örök időkre szóló döntések, ezért az alkotmánybírói döntéshozatal szükséges eleme az önreflexió, a korábbi hasonló döntésekben kifejtett szabályokhoz való viszonyulás, adott esetben ezek megkülönböztetése vagy felülbírálata.⁵⁴ A precedensköttetés horizontális hatása elsősorban abból a szempontból vizsgálható, hogy milyen kritériumok alapján térhet el a precedensszabály alkalmazásától egy későbbi (azonos szintű) bíróság: ez a felülbírálat és részben a megkülönböztetés módszerének vázlatos bemutatását teszi szükségessé.

3.1 Ha alkotmányos demokráciában nincsenek végleges döntések, a precedens horizontális hatása sem lehet abszolút érvényű⁵⁵ alkotmányi szabály, nem kötheti meg örök időkre a precedensbíráskodást követő bíróságokat. Amennyiben egyetértés van abban, hogy a precedensben megfogalmazott szabályt követni kell, a precedensre hivatkozás még akkor sem minden más következtetést kizáró, konkluzív érve a döntéshozatalnak. Ez alól csak az a jogrendszer lenne kivétel, amely abszolút horizontális és

vertikális kötőerőt tulajdonít a precedensszabálynak. Ilyen volt a Lordok Háza, amely az 1889-es *London Tramways v. London County Council* ügy eldöntésétől egészen 1966-ig, a precedensfelülbírálatot lehetővé tevő úgynevezett *Practice Statement*⁵⁶ (más néven *Practice Direction*) meghozataláig kizárta saját precedensdöntéseinek felülbírálatát, csak a megkülönböztetés módszere volt megengedett. Ebben (és csak ebben az értelemben) nem precedensbíráskodás egyetlen bíróság és döntéshozó sem az alkotmány alatti szinten,⁵⁷ hiszen az 1966 előtti merev precedensfelfogás azt feltételezte, hogy a Lordok Háza (tehát nem az íratlan angol alkotmány) gyakorlata egyes kérdésekben végleges, a később felmerülő ügyeket ugyanaz az autoritás egyszer s mindenkorra eldöntötte.⁵⁸

A precedensszabály felülbírálata lehet nyílt vagy hallgatóságos (*sub silentio*). Nyílt felülbírálat esetén a bíróság egyértelművé teszi, hogy a precedensben megfogalmazott szabályt a döntés meghozatalától vagy a jövőben⁵⁹ nem alkalmazza. Hallgatóságos felülbírálat esetén a korábbi szabály direkt konfrontáció nélkül kerül lerontásra, amellyel a precedensbíráskodás egyik igazoló elve, az előreláthatóság követelménye sérül.

3.2 A (hallgatóságos) felülbírálattól eltér a megkülönböztetés módszere. A kettő közötti különbség lényege, hogy míg a hallgatóságosan felülbírált szabály többé nem alkalmazható az elbírált jogkérdésre, addig a megkülönböztetett precedensszabály a megkülönböztetést végző bíróság által leszűkített kontextusban továbbra is érvényes.⁶⁰ A magyar gyakorlatban is alkalmazott megkülönböztetés módszere alapján azt kell a később eljáró bíróságnak kimutatnia, hogy jelentős különbség van a precedensszabály hatálya alá tartozó korábbi ügy és a megkülönböztetett eset között.

A magyar gyakorlatban talán a leggyakrabban alkalmazott megkülönböztetési módszer a korábbi döntéssel elbírált norma változása, vagy annak kimutatása, hogy az elbírálandó norma (annak jogszabályi környezete) lényeges szempontból eltér egy korábbi döntésben vizsgálttól.⁶¹ Erre jó példa az Alkotmánybíróknak a köztisztviselői jubileumi jutalommal kapcsolatos döntése. A testület a bírák jubileumi jutalmára vonatkozó szabályozás felülvizsgálatakor kialakított szabályokat azért nem vették figyelembe, mert „a bírák és a köztisztviselők jogi, különösen alkotmányos helyzetében a meglévő számos hasonlóság ellenére még lényegesebb különbségek vannak. A legfontosabb a bírák alkotmányos funkciója – a jogrendszer védelme, a jog pártatlan és szakszerű alkalmazása az egyes jogviták eldöntésében (Alkotmány 50. §) – és ennek szolgálatában a bírói függetlenség. Ebből következik a hivatá-

sos bírók elszakíthatatlan kapcsolata a jogászi szak-képzettséggel, tevékenységgel és életpályával. Ezzel szemben nincs ennyire szoros kapcsolat a köztisztviselői minőség és a jogászság között: a köztisztviselői életpályán – a közigazgatásban ellátandó feladatok sokrétűségének megfelelően – nagyon sokféle szakképzettségre egyaránt szükség van, a jogászi ezek közül az egyik, bár nélkülözhetetlen.⁶²

Az ugyanarra az alkotmányos szereplőre irányadó, de eltérő alkotmányi rendelkezések közötti lényeges különbség is a megkülönböztetés indoka lehet: mivel a köztársasági elnöki kitüntetésadományozás vagy annak megtagadása közvetlenül nem lehet hatással az államszervezet demokratikus működésére, ezért a kinevezési jogra vonatkozó szabályok nem alkalmazhatók.⁶³

Legutóbb és legrészletesebben a spontán gyülekezések alkotmányosságáról döntő 75/2008. (V. 29.) AB határozat alkalmazta a megkülönböztetés és a felülbírálat módszerét. A döntés részben az eltérő alkotmányossági összefüggésekre, eltérő alkotmányi rendelkezésekre tekintettel, részben pedig a – különféle szakértői jelentésekből kirajzolódó – magyar, továbbá a strasbourgi joggyakorlatban felmerült változásokra tekintettel tartotta megkülönböztethetőnek a spontán gyülekezés ügyét az 55/2001. (XI. 29.) AB határozattal elbírált gyülekezési döntéstől.⁶⁴ A döntés több szempontból is érdekes.

Az Abtv. 22. § (3) bekezdése csupán annyit mond, hogy az indítványozó azonos tartalmú indítványt ismételtén csak akkor terjeszthet elő, ha az előző kérelem alapjául szolgáló okok jelentős mértékben megváltoztak. *Az Alkotmánybíróság ideiglenes ügyrendjéről és annak közzétételéről szóló, többször módosított és egységes szerkezetbe foglalt 2/2009. (I. 12.) Tü. határozat* (ABK 2009. január, 3.) 31. § c) pontja pedig úgy rendelkezik, hogy az „Alkotmánybíróság az eljárást megszünteti, ha az indítvány az Alkotmánybíróság által érdemben már elbírált jogszabállyal azonos jogszabály (jogszabályi rendelkezés) felülvizsgálatára irányul, és az indítványozó az alkotmánynak ugyanarra a §-ára, illetőleg alkotmányos elvére (értékére) – ezen belül – azonos alkotmányos összefüggésre hivatkozva kéri az alkotmánysértést megállapítani (»ítélt dolog«).”

Az ügyben az Alkotmánybíróság úgy ítélte meg, hogy „a jelen ügy alapjául szolgáló indítványok nem vonatkoznak »ítélt dologra«, mert az Abh.-ban foglaltaktól részben eltérő alkotmányos összefüggésekre és az Alkotmány más rendelkezéseire hivatkoz-

nak. Továbbá az indítványok olyan alkotmányossági szempontokkal állnak összefüggésben, amelyek az Abh. meghozatala után váltak kérdésessé. Tehát a jelenlegi ügy megkülönböztethető az Abh.-ban elbírált alkotmányossági kérdésektől. Ezért az Alkotmánybíróság érdemi elbírálásra alkalmasnak minősítette az indítványokat”,⁶⁵ és a spontán gyülekezések megengedhetőségének kérdésében kifejezetten felülbíráta 2001-es döntését.

A fentiek alapján a magyar gyakorlatban – a döntésekhez kapcsolódó *res iudicata* hatás miatt – minden újabb érdemi vizsgálatot, így a (spontán) gyülekezési jog ügyében kimondott felülbírálatot is meg kell előznie a megkülönböztetésnek.⁶⁶ A megkülönböztetést követő felülbírálat technikája alkalmazásának szükségessége rámutat arra is, hogy az alkotmányjogi anyagi jogerő nemcsak annyiban különbözik a büntető- vagy polgári eljárásjogi anyagi jogerőtől, hogy az mindig *erga omnes* hatályú, ha-

nem abban is, hogy az alkotmánybírósági határozatokhoz fűződő anyagi jogerejének áttörésére nem kizárólag a korábbi eljárásban is fennállt okokra⁶⁷ hivatkozással kerülhet sor.⁶⁸

A felülbírálat terjedelmi körét tekintve teljes vagy részleges lehet. Ez utóbbi esetben az alapdöntésben megfogalmazott több szabály közül valamelyik felülbírálatra ke-

rül, illetőleg a szabályalkotást megalapozó indokok valamelyikét veti el a később eljáró bíróság. A magyar gyakorlatban az elektronikus médiumokban irányadó kiegyensúlyozottsági követelmény ORTT általi alkalmazásával foglalkozó 1/2007. (I. 18.) AB határozat a technológiai fejlődésre hivatkozással vette el a 37/1992. (VI. 10.) AB határozatnak azt a téziséit, amely szerint önmagában a frekvenciaszűkösség „indokolhatja a rádió és a televízió működésére vonatkozó (a nyomtatott sajtót érintő rendelkezéseken túlmenő) speciális állami előírások, ezen belül a kiegyensúlyozottsági követelmény létét”.⁶⁹

Ehhez hasonlóan a 42/2006. (X. 5.) AB határozat annak kimondásával, hogy a kisajátítást el nem érő tulajdonkorlátozásra is az alkotmány 8. § (2) bekezdése irányadó, részben felülbíráta a 64/1993. (XII. 22.) AB határozatot. E döntés az alaphatározat egyik előfeltevésének elvetésével indokolta az 1993-as alaphatározatban kifejtett speciális jogkorlátozási mérce felülbírálatát: az 1993-as döntés a rendszerváltás sajátos körülményeire volt tekintettel, az átmenetiségből fakadó körülmények sajátosságát hangsúlyozta. Az időmúlásra, a tulajdonjogi rendszer átalakulására tekintettel már szigorúbb kö-

vetelmények érvényesítését tartotta indokoltnak az Alkotmánybíróság.⁷⁰

3.3 A felülbírálat egyik leggyakoribb esete, ha a később eljáró bíróság igazolja, hogy a precedensdöntésben megfogalmazott szabály nyilvánvaló hibán alapul. A nyilvánvaló hiba fogalmának alkalmazása nem jelenti azt, hogy a későbbi bíróság csupán amiatt bíráljon felül egy korábbi döntést, mert az abban foglalt szabállyal nem ért egyet. A felülbíráló bíróságnak azt kell bizonyítania, hogy a precedensbíróság a korábbi eljárásban akár az alkotmány, akár az alkotmányossági kérdés eldöntéséhez szükséges alkotmány alatti szabály vagy a történelmi körülmények (hagyományok)⁷¹ nyilvánvalóan helytelen értelmezésével állapította meg a precedensszabályt.⁷²

Ennek egyik esete, ha a korábbi gyakorlattal ellentétes álláspontot alakított ki a felülbírálandó döntés. A felülbírálat feltétele annak bizonyítása, hogy az addigi koherens gyakorlat került megtörésre.⁷³ Ilyen megfontolás miatt bírálta felül egy néhány hónapos hármastanácsi döntését az AB, mert a döntés az anyagi jogi jogviszonyokon kívül az eljárási jogviszonyokra is alkalmazta az *in malam partem* visszaható hatály tilalmát. A Magyar Közlönyben közzé nem tett 349/B/2001. AB határozat szerint „a jogbiztonság alkotmányos követelménye alapján az eljárási jogviszonyok nem élvezhetnek erősebb alkotmányos védelmet, mint a jogerős határozattal létrehozott anyagi jogviszonyok, megszerzett jogok. Ezért az Alkotmánybíróság e határozatában, a kialakult korábbi gyakorlatának megfelelően – eltérően a 20/2001. (VI. 11.) AB határozattól – megszorítóan, azaz a létrejött anyagi jogi jogviszonyok megváltoztatásának tilalmaként értelmezte a visszamenőleges jogalkotás tilalmát.”⁷⁴ E döntés ugyanakkor adós maradt a korábbi gyakorlat bemutatásával, egészen pontosan annak bizonyításával, hogy az alkotmány – az *in malam partem* visszaható hatályú szabályozás szempontjából – miért különbözteti meg az anyagi és eljárási jogviszonyokat.⁷⁵

3.4 A felülbírálat indoka lehet a precedensszabály működésképtelensége is. A precedensszabály azért lehet működésképtelen a gyakorlatban, mert a vertikális precedensköttetés alapján szabályalkalmazásra kötelezettek, például a rendesbíróságok, képtelenek koherens módon alkalmazni azt.⁷⁶ A működésképtelen precedensszabályra való hivatkozás feltételezi, hogy megfelelő bizonyíték álljon rendelkezésre arról, hogy valamely hatalmi ág képtelen a koherens szabályalkalmazásra. Ez a hivatkozás amiatt áll gyenge lábakon, mert az alkotmánybíróságon kívüli alkotmányértelmezők ellenállása esetén éppen az alkotmánybíróság végleges döntéshozói szerepét gyengíti, továbbá az alkotmány helyes értelmezését áldozza

fel. Ez utóbbira jó példa Magyarországon az, hogy a gyűlöletbeszédre vonatkozó szabályozás módosításakor rendre a precedensbe foglalt szabály alkalmazhatatlanságával érvelnek a szigorításra vágyók.

A társadalmi körülményekben⁷⁷ a döntéshozatalt követően beállt lényeges változás a precedensszabály normatív előfeltevéseire vagy a tudományos felfogásra vonatkozhat. A normatív előfeltevések megkérdőjelezésén keresztül történő felülbírálattal kísérleteztek a legutóbbi gyűlöletbeszéd-határozat kisebbségben maradt bírái. Lévay Miklós és Kiss László alkotmánybíró a 95/2008. (VII. 3.) AB határozathoz fűzött párhuzamos indokolásban, illetve különvéleményben arra utalnak, hogy a döntéshez felhasznált normatív előfeltevések már nem tarthatók, vagy legalábbis a precedensszabály mögötti normatív előfeltevés, az AB által feltételezett ideális kommunikációs tér felülvizsgálatára lenne szükség.

A tudományos felfogás megváltozásának lehetőségére utalva pedig az AB nem zárta ki annak lehetőségét, hogy az aktív eutanáziával kapcsolatos álláspontját a jövőben felülvizsgálja. Az aktív eutanáziát megvalósító „eljárás meghonosítása azonban nemcsak elhatározás kérdése, hanem számos feltétel függvénye. Ezek között fontos szerepe van egyebek mellett az orvosi ismeretek fejlettségi szintjének, az egészségügyi intézményrendszer általános állapotának és annak, hogy a beteg kívánságáról való döntésre és annak végbevitelére kellő számú, felkészült és megfelelő gyakorlattal rendelkező szakember álljon rendelkezésre.”⁷⁸

A felülbírálat igazolásának – a fenti körülmények bizonyításán kívül – számot kell adnia olyan tényezőkről, amelyek a precedensszabályt „immunizálják”: a szabállyal kapcsolatos intézményi-társadalmi várakozásokról (jogbiztonsági megfontolásokról) és a precedensszabály politikai közösség általi elfogadottságáról.⁷⁹ Az alkotmánybírósági precedensalkalmazásban a felülbírálat egyik fontos további szempontja, hogyan hat a felülbíráló döntés az alapjogokra. Álláspontom szerint kizárt az olyan következménnyel járó felülbírálat, amely csökkenti az alapjogok addig elért védelmi szintjét.⁸⁰ Az előreláthatóság követelményének érvényesítése miatt pedig a felülbíráló döntés hivatalos lapban történő megjelentetése indokolt.

*

A precedensbíráskodást igazoló elveknek alapvető hatásuk van a precedensszabály kötőerejére. Amennyiben a precedensbíráskodás csak alkotmányon kívüli (prudens vagy hatékonysági), nem pedig alkot-

mányi alapon nyugszik, akkor a törvényhozás – a rendesbírói döntésekhez hasonlóan – az egyes döntések precedens jellegét szabálmódosítással befolyásolhatná, vagyis nem érvényesülne a precedensek vertikális hatása, az alkotmánybírói pedig nem az alkotmány végső értelmezőjeként működő precedensbírói lennének.⁸¹

A precedensalapú döntéshozatal stabilitása, a kötőerő horizontális és vertikális kötőerejének fenntartása (a kötőerő immunizálása) attól függ, hogy a precedensbírói alkotmányos (például jogbiztonsági, egyenlőségi) vagy nem az alkotmányból levezetett, prudens-önkorlátozó, esetleg hatékonysági elvekkel igazolja korábbi döntéseinek kötelező figyelembevételét. A precedensszabály vertikális kötőerejét alapvetően befolyásolja, milyen módon oszlik meg az alkotmányértelmezési hatáskör egy adott jogrendszerben: az alkotmánybírói-e a végső értelmezője minden alkotmányossági kérdésnek.

Az a bírói fórum tarthat számot precedensbírói elismerésre, amelynek tagjai saját felfogásuktól függetlenül kötelezőnek ismerik el a precedensben megfogalmazott szabályt, és ehhez igazolási kötelezettség is társul. Amennyiben a precedensalapon döntést hozó testület el kíván térni a korábbi szabálytól vagy felül kívánja bírálni a precedenst, akkor – a korábbi gyakorlat bemutatása mellett⁸² – nyilvánosan ellenőrizhető érvekkel számot kell adnia a felülbírálatra és a megkülönböztetésre lehetőséget adó indokok fennállásáról.

Ami a magyar ítélkezési gyakorlatot illeti: az Abtv. 27. § (2) bekezdésén túlmenően alkotmányos alapja van az *erga omnes*, precedensalapú döntéshozatalnak. Mivel az AB a jogbiztonság lényegi összetevőjének tekinti saját döntései összhangjának védelmét, a döntések kötelező ereje és koherenciaigénye nem csupán vertikális, hanem horizontális irányban is érvényesül. Az ítélkezés során e követelmény tehát nemcsak törvényi szintű vagy prudens-önkorlátozó szabály, hanem a jogbiztonság és a hatalommegosztás elvéből következő alkotmányos elv is. Ebből következően a magyar alkotmánybírói döntések horizontális és vertikális kötőerejét csak alkotmánymódosítással lehetne lerontani.

JEGYZETEK

1. Az írás csak érintőlegesen vizsgálja a bíróságon kívüli precedensalkalmazás kérdését: például az alkotmánymódosító hatalmi, jogalkotói (jogalkalmazói) aktus, köztársasági elnöki döntés lehet-e normatív indoka egy későbbi alkotmánymódosítói, jogalkotói (jogalkalmazói) vagy elnöki döntésnek. Erről lásd Micha-

- el J. GERHARDT: *Non-Judicial Precedent*, 61 *Vanderbilt Law Review* 713 (2008). Eric A. POSNER – Adrian VERMEULE: *Legislative Entrenchment: A Reappraisal*, 111 *Yale Law Journal* 1665 (2002).
2. Gerald J. POSTEMA: *On The Moral Presence Of Our Past*, 36 (4) *McGill Law Journal* 1153 (1991).
3. John. H. MERRYMAN: *The Civil Law Tradition*, Stanford, California, Stanford University Press, 21985, 134.
4. A. W. B. SIMPSON: *The Common Law and Legal Theory in Oxford Essays in Jurisprudence*, ed. A. W. B. SIMPSON, Oxford, Clarendon Press, 1973, 77–99.
5. Michel ROSENFELD: *Constitutional Adjudication in Europe and the United States. Paradoxes and Contrast*, 2 I-CON 633 (2004). A német gyakorlatból lásd BVerfG, 2BvR 2194/99; Csehországból: Pl. ÚS 2/06; Portugáliából a 187/01. számú ítéletet; Romániából a 186/1999. számú döntést.
6. Sir Rupert CROSS – J. W. HARRIS: *Precedent in English Law*, Oxford, Clarendon Press, 41991, 98.
7. Lásd az alább tárgyalt London Tramways-ügyet.
8. Cass R. SUNSTEIN: *A Constitution of Many Minds. Why the Founding Document Doesn't Mean What It Meant Before*, Princeton, Princeton University Press, 2009. Ismerteti Ronald DWORKIN: *Looking for Cass Sunstein*. 56 (7) *The New York Review of Books* 29–31 (2009. április 30.).
9. Erről bővebben lásd TÓTH Gábor Attila: *Túl a szövegen. Értekezés a magyar alkotmányról*, Budapest, Osiris, 2008, 85–86.
10. Ettől eltérő eset, ha a vizsgált norma részben magába sűríti az irányadó alkotmányos követelményeket. Erre lásd a közösség elleni izgatással kapcsolatos döntéseket, amelyeket részletesen elemez TÓTH (9. vj.) 98–101.
11. Ezen a *ratio decidendi* azonosításához vezető eljárást értem.
12. 46/2006. (X. 5.) AB határozat, ABH 2006, 567, 571.
13. Frederick SCHAUER: *Precedent*, 39 *Stanford Law Review* 571 (1987); Donald H. REGAN: *Reasons, Authority, and the Meaning of "Obey". Further Thoughts on Raz and Obedience to Law*, 3 *Canadian Journal of Law and Jurisprudence* 3 (1990).
14. SCHAUER (13. vj.) 572.
15. Frederick SCHAUER: *Why Precedent in Law (and Elsewhere) is Not Totally (or Even Substantially) About Analogy*. 3 *Perspectives on Psychological Science* 454. (2008).
16. 47/2007. (VII. 3.) AB határozat, ABH 2007, 620, 628–629.
17. Példák a magyar gyakorlatból arra, amikor a vizsgálat azonos normaszövegre irányul, ezért a korábbi döntésben foglaltak precedensként vehetők figyelembe: 795/B/2000. AB határozat, ABH 2003, 1268, 1274.

- vagy 661/D/2002. AB határozat, ABH 2004, 1627, 1632.
18. A magyar gyakorlatból – a jogorvoslathoz való jog vonatkozásában – erre lásd például a 800/D/2004. AB határozatot (ABH 2007, 1724, 1726.). Pokol Béla a (*de novo* ügyben hozott vagy felülbíró) szabályozó precedensekkel szemben ezeket a döntéseket hívja értelmező precedenseknek. POKOL Béla: *A bírói precedens-jog*, Magyar Jog 2004/4, 201.
 19. Ezt hívja Frederick Schauer érvelési tehernek, „*argumentative burdennek*”. SCHAUER (13. vj.) 580–581.
 20. Raimo SILTALA: *A Theory of Precedent*, Oxford, Hart Publishing, 2000, 65. A magyar gyakorlatból erre lásd például a jogegységi határozat felülvizsgálatára vonatkozó hatáskört megerősítő 23/2009. (III. 6.) AB határozatot, ABK 2009. március, 221, 228.
 21. Az alkotmány hézagossága vagy az alkotmány mint zárt rendszer problémája megjelent a magyar gyakorlatban is. Ami a jogszabályalkotást illeti, ott ez a többségi álláspont. A 37/2006. (IX. 20.) AB határozat alapján „[a]z Alkotmány rögzíti a jogforrási hierarchia elvét is: a 35. § (2) bekezdés szerint a Kormány rendelete nem lehet ellentétes a törvénnyel; a 37. § (3) bekezdés értelmében a miniszteri (miniszterelnöki) rendelet nem lehet ellentétes törvénnyel és kormányrendelettel; a 44/A. § (2) bekezdés alapján pedig az önkormányzati rendelet nem lehet ellentétes magasabb szintű jogszabállyal. A jogalkotás alkotmányos jelenségét mutatja továbbá az Alkotmány 32/A. § (1) és (2) bekezdése, amely a jogszabályok alkotmánybírói felülvizsgálatáról és az alkotmányellenes jogszabályok megsemmisítéséről szól” (ABH 2006, 480, 485.). Ugyanez irányadó a miniszterelnök, illetőleg a kormány megbízatása megszűnésének esetére. A megszűnési esetek „egymással szorosan összefüggő szabályok által, zárt rendszert alkot[anak]” [55/2004. (XII. 13.) AB határozat, ABH 2004, 788, 793]. Az alkotmány egésze mint zárt rendszer felfogás eddig azonban csak kisebbségi álláspontban tükröződött. Vö. Szabó András és Zlinszky János alkotmánybíróknak a 48/1991. (IX. 26.) AB határozathoz fűzött párhuzamos véleményével (ABH 1991, 217, 243.). Vö. még a francia polgári törvénykönyv 4. §-ával, továbbá a svájci polgári törvénykönyv 1. §-ával. A kérdés itt nemcsak a körül forog, hogy létezik-e joghézag, és ha igen, milyen forrásból tölthető ki (például eljárhat-e a rendesbíró jogalkotóként), hanem a körül is, mi történik, ha a rendesbíró hatásköre hiányát állapítja meg.
 22. Részletes elemzésekért lásd BÓDIG Mátyás: *Hart, Dworkin és a jogelmélet posztmetafizikai fordulata*, Budapest, Osiris, 2000, 73. és köv. TÓTH (9. vj.) 243. és köv.
 23. Az előzetes kontrollindítványokra, továbbá az alkotmányossági kérdésekben való állásfoglalásokra azonban áll a vertikális precedenskötelettség (vagyis igazolási kötelezettség), amennyiben a mindenkori elnök el kíván térni elődje vagy akár az Alkotmánybíróság döntésétől.
 24. Lásd az 1. végjegyzetet.
 25. *De novo* vagy *prima facie* ügy alatt olyan ügyet értek, amelyhez hasonlóval még nem találkozott a döntéshozó, és az arra alkalmazandó alkotmányos elvek sincsenek tisztázva. Az ilyen ügyek pandantja a *res iudicata* eset.
 26. Benjamin N. CARDOZO: *The Nature of the Judicial Process*, New Haven, Yale University Press, 1921, 149; Cass R. SUNSTEIN: *Incompletely Theorized Agreements*, 108 Harvard Law Review 1733 (1995).
 27. A nem alkotmányi alapon nyugvó precedensalapú döntéshozatal igazolása ezen kívül konzekvencionáltsa és deontologikus érveléssel is elérhető. Erről részletesen lásd Neil DUXBURY: *The Nature and Authority of Precedent*, Cambridge, Cambridge University Press, 2008, 153. és köv.
 28. Brandeis bíró szarkasztikus szavaival: a legtöbb esetben fontosabb egy ügyet rendezni, mint az, hogy a jó döntés szülessen meg („*In most matters it is more important that [the issue] be settled than that it be decided right*”).
 29. Alexander HAMILTON – James MADISON – John JAY: *A föderalista. Értekezések az amerikai alkotmányról*, ford. BALABÁN Péter, 78. szám, Budapest, Európa, 1998, 560.
 30. Erre jó példa a strasbourgi bíróság is. A testület formálisan ugyan nem köteles követni korábbi döntéseit (nincsen az Egyezményből folyó írott kötelezettsége erre), de „a jogbiztonság, az előreláthatóság és a jogegyenlőség érvényesítése érdekében” megfelelő indok nélkül nem tér el a korábbi döntéseiben megfogalmazott precedensektől. Lásd például *Mamatkulov and Abdurasulovic v. Turkey*, application nos. 46827/99; 46951/99, Commission decision of 6 February 2003, § 105.; *Christine Goodwin v. the United Kingdom*, no. 28957/95; judgment of 11 July 2002, § 74; *Chapman v. the United Kingdom*, [GC], no. 27238/95, § 96, ECHR 2001-I, § 70. *Micallef v. Malta*, no. 17056/06, 15 January 2008, § 81. A precedenskezelés strasbourgi gyakorlatára lásd Alastair MOWBRAY: *An Examination of the European Court of Human Rights' Approach to Overruling its Previous Case Law*, 9 Human Rights Law Review 179 (2009).
- Az Európai Bíróság és az Elsőfokú Bíróság is hasonló indokok miatt tartja követendőnek a korábbi döntésében kifejtett szabályokat. Lásd BARTHA Ildikó: *Az Európai Unió joga és a precedensek* in BADÓ Attila – Loss Sándor: *Betekintés a jogrendszerek világába*, Budapest, Nyitott Könyv, 2003, 393–410. A tanulmány kitér a *ratio decidendi* és az *obiter dicta*, valamint a felülbírálat és a megkülönböztetés kérdéseire is.

31. Ettől a *common law* országok alkotmánybíróságai is gyakran ódzkodnak. Ritka kivétel az Egyesült Államokból a Pennsylvania állam abortuszt korlátozó törvényét elbíráló Casey-ügyben O'Connor, Kennedy és Souter bíró relatív többségi véleménye (*Planned Parenthood of Se. Pa. v. Casey*, 505 U.S. 833, 855–56 (1992)).
32. Más döntések szóhasználatában: „a jelen ügyben is irányadónak tekinti idevonatkozó korábbi határozatait” [például 652/B/1997. AB határozat, ABH 1997, 752, 754–755.; 37/2007. (VI. 12.) AB határozat, ABH 2007, 457, 460.; 800/D/2004. AB határozat, ABH 2007, 1724, 1726.] vagy „állandó gyakorlatának” megfelelően.
33. 1475/B/1995. AB határozat, ABH 1996, 745, 746. Ehhez hasonlóan érvel Kis János: *Alkotmányos demokrácia*, Budapest, Indok, 2000, 163.
34. Frederick SCHAUER: *Playing by the Rules*, Oxford, Clarendon Press, 1998, 183–187.
35. H. L. A. HART: *A jog fogalma*, ford. TAKÁCS Péter, Budapest, Osiris, 1995, 157.
36. Azzal együtt, hogy a precedensalapú döntéshozatal elsősorban stabilizáló tényező, a bíróságok kollektív döntéshozatali karakteréből adódó konszenzushány miatt egyes esetekben bizonytalan, mire terjed ki a döntés hatóköre. Michael J. GERHARDT: *The Role of Precedent in Constitutional Decisionmaking and Theory*, 60 *George Washington Law Review* 68 (1991), 114–115. Az amerikai állami iskolákban a szegregációt alkotmányellenessé nyilvánító *Brown I.* döntés nem adott választ arra a kérdésre, hogy mikor és milyen jogorvoslatot vehetnek igénybe a szegregáció áldozatai, a tagállamok milyen esetekben tehetők felelőssé a szegregált oktatásért, alkotmányos-e a szegregáció a magániskolákban [*Brown v. Board of Education*, 347 U.S. 483 (1954)].
37. Lásd a cseh Alkotmánybíróság Pl. ÚS 526/98. számú és a szlovén Alkotmánybíróság Up-297/96. számú döntését. A cseh gyakorlatról részletesen lásd Zdenek KÜHN: *Precedent in the Czech Republic in Precedent and the Law*, ed. Ewoud HONDIUS, Bruxelles, Bruylant, 2007, 371. és köv.
38. A problémáról bővebben lásd D. TÓTH Balázs – ENYEDI Krisztián – HALMAI Gábor – NÉMETH Attila – POLGÁRI Eszter – SÓLYOM Péter: *Alkotmányos és nemzetközi emberi jogi követelmények a rendes bíróságok gyakorlatában in Bíróságok a mérlegen II.*, szerk. FLECK Zoltán, Budapest, Pallas, 2008, 77. és köv.
39. Összefoglalóan lásd Larry ALEXANDER – Frederick SCHAUER: *On Extrajudicial Constitutional Interpretation*, 110 *Harvard Law Review* 1359 (1997).
40. Például *Nixon v. United States*, 506 U.S. 224 (1993). Az Egyesült Államok Kongresszusa Szenátusának hatáskörébe tartozó *impeachment* eljárás lefolytatása (annak alkotmányossága) nem a bírói szervezet hatáskörébe tartozó politikai kérdés.
41. A kontinentális rendesbírói ítélezésben az „állandó gyakorlat” (*„jurisprudence constante”*) fogalma áll legközelebb a *stare decisis* elvéhez. Erről lásd Michel TROPER – Christophe GRZEGORCZYK: *Precedent in France in Interpreting Precedents: A Comparative Study*, szerk. Neil MACCORMICK – Robert S. SUMMERS – Arthur L. GOODHART, Dartmouth, MA., Dartmouth Publishing Co., 1997, 103, továbbá James L. DENNIS: *The John Tucker, Jr. Lecture in Civil Law. Interpretation and Application of the Civil Code and the Evaluation of Judicial Precedent*, 1 *Louisiana Law Review* 54 (1993).
42. A *common law* jogrendszerekben a *ratio decidendi* és az *obiter dicta* közötti különbségtétel régi probléma. A kérdést tárgyaló irodalomból lásd Arthur GOODHART: *Determining the Ratio Decidendi of a Case*, 40 *Yale Law Journal* 161 (1930); Arthur GOODHART: *The Ratio Decidendi of a Case*, 22 *Modern Law Review* 117 (1959); J. L. MONTROSE: *Ratio Decidendi and the House of Lords*, 20 *Modern Law Review* 124 (1957); J. L. MONTROSE: *The Ratio Decidendi of a Case*, 20 *Modern Law Review* 587 (1957); A. W. B. SIMPSON: *The Ratio Decidendi of a Case*, 20 *Modern Law Review* 413 (1957); A. W. B. SIMPSON: *The Ratio Decidendi of a Case*, 21 *Modern Law Review* 155 (1958); A. W. B. SIMPSON: *The Ratio Decidendi of a Case*, 22 *Modern Law Review* 453 (1959); Julius STONE: *The Ratio of the Ratio Decidendi*, 22 *Modern Law Review* 597 (1959). Edward H. LEVI: *An Introduction to Legal Reasoning*, 15 *University of Chicago Law Review* 501 (1948), Karl N. LLEWELLYN: *The Bramble Bush, On Our Law and Its Study*, New York, Oceana New York 1930, 51–66; Maxwell STEARNS – Michael ABRAMOWICZ: *Defining Dicta*, 56 *Stanford Law Review* 953 (2005). DUXBURY (27. vj.) 67. és köv.
43. Bitskey Botond szerint az „Alkotmánybíróság határozatának az indokolás szerves és lényegi részét képezi, amely éppúgy kötelező mindenkire, mint a rendelkező rész”. Lásd BITSKEY Botond: *Mikor forduljon a bíró az Alkotmánybírósághoz?*, *Jogtudományi Közlöny* 2004/10, 330.
44. Lásd a strasbourgi bíróság *Társaság a Szabadságjogokért v. Hungary* ügy (no. 37374/05, 14 April 2009) rendelkező részét és 28. pontját. Ez utóbbiból derül ki, hogy minden utólagos kontrollindítvány közérdekű adat, így nyilvános az Egyezmény 10. cikke alapján.
45. Lásd Kukorelli alkotmánybírónak a drogfogyasztás büntetőségét elbíráló 54/2004. (XII. 13.) AB határozathoz fűzött különvéleményében a tiltott és nem tiltott drogok közötti különbségtétel megalapozottságát (ABH 2007, 690, 778. és köv.).
46. 54/2004. (XII. 13.) AB határozat, ABH 2004, 690, 730.

47. 64/1991. (XII. 17.) AB határozat, ABH 1991, 297, 312.
48. Ami támpontot adhat a precedensszabály későbbi felülvizsgálatához.
49. Erről a kérdésről részletesen lásd URTZ Renáta: *Constitutions, Courts and History*, Budapest, New York, CEU Press, 2005, 171. és köv.
50. 14/2000. (V. 12.) AB határozat, ABH 2000, 56, 97–98.
51. WILLIAM BLACKSTONE: 1 *Commentaries on The Laws of England* 69 (1765); RONALD DWORKIN: *Taking Rights Seriously*, Cambridge, Harvard University Press, 1977, 81. WILLIAM S. CONSOVOY: *The Rehnquist Court and the End of Constitutional Stare Decisis. Casey, Dickerson, and the Consequences of Pragmatic Adjudication*, 2002 *Utah Law Review* 53, 105 (2002). Ehhez hasonlóan lásd még CARDOZO (26. vj.) 150; DUXBURY (27. vj.) 119.
52. Roberts bíró különvéleménye a *Smith v. Allwright* ügyben (321 U.S. 649, 669 [1944]). Ez a jogi realizmus precedensfelfogása. JEROME FRANK: *Law and the Modern Mind*, New York, Bernato's, 1930, 155.
53. Ez a nézet egyelőre csak különvéleményben jelent meg a magyar Alkotmánybíróság gyakorlatában. Lásd KUKORELLI István különvéleményét az 50/2001. (XI. 29.) AB határozathoz (ABH 2001, 359, 380.). Lásd még BRAGYOVA András: *Vannak-e megváltoztathatatlan normák az alkotmányban?* in *Ünnepi tanulmányok Holló András 60. születésnapjára*, szerk. BRAGYOVA András, Miskolc, Bíbor, 2003, 65–88.
54. Ebből következően az alkotmányos demokrácia kizárja azt is, hogy az erős értelemben vett hagyomány, illetve az akként felfogott precedens konkluzív érv legyen a döntéshozatalban. Lásd a 9. végjegyzetet.
55. Az amerikai gyakorlat szóhasználatában: „*not an inexorable command*”. *Planned Parenthood v. Casey*, 505 U.S. 833, 854 (1992).
56. *Practice Statement (Judicial Precedent)* [1966] 1 WLR 1234. A Lordok Háza gyakorlatának alkotmányossági problémáiról lásd JULIUS STONE: *1966 and All That! Loosing the Chains of Precedent*, 69 *Columbia Law Review* 1162 (1969). Az első felülbírálatra egészen 1974-ig kellett várni. A Johanna Oldendorf-ügy ([1974] A. C. 479) felülbíráltta az Aello-ügy ([1961] A. C. 135) azon megállapítását, hogy mikor kell megérkezettnek tekinteni egy hajót. MICHAEL D. A. FREEMAN: *Lloyd's Introduction to Jurisprudence*, London, Sweet and Maxwell, 1996, 1262. A magyar irodalomban a *Practice Statement* rövid tárgyalására lásd BADÓ Attila: *Bevezetés a precedensjogba*, Jogtudományi Közlöny 1992. június, 295.
57. Beleértve a luxembourgi és strasbourgi testületeket is.
58. Más kérdés, hogy a Lordok Háza a *Practice Statement* elfogadásáig sokkal gyakrabban alkalmazta a megkülönböztetés módszerét, és az alkotmány-, valamint a törvénymódosítás is hatással lehetett a precedensek érvényességére.
59. A felülbírálat időbeli (visszamenőleges vagy jövőbeni) hatálya a *common law* országokban vetődik fel. Lásd például a Lordok Háza döntését: *National Westminster Bank plc v. Spectrum Plus Limited* [2005] UKHL 41.
60. A jelképdöntések [13/2000. (V. 12.) AB határozat, ABH 2000, 61.; 14/2000. (V. 12.) AB határozat, ABH 2000, 56.] az elbírált ügyeken kívüli esetekben nem érintették a kommunikáció tartalomfüggetlen védelmét megállapító 30/1992. (V. 26.) AB határozat (ABH 1992, 167.) megállapításait.
61. 632/B/2002. AB határozat, ABH 2004, 1620, 1626. A megváltozott szabályozás miatti különbségtételre lásd még a 11/2005. (IV. 5.) AB határozatot (ABH 2005, 107, 115.).
62. 19/2006. (V. 31.) AB határozat, ABH 2006, 302, 307–308.
63. 47/2007. (VII. 3.) AB határozat, ABH 2007, 620, 628.
64. „Az ügynevezett spontán, békés gyülekezésekről, amelyek a jelen indítványok középpontjában állnak, az Abh. nem a Gytv. 6. §-ával és a 14. § (1) bekezdésével összefüggésben foglalkozott, hanem a Gytv. hatálya alá tartozó rendezvényeket körülíró 2. § (1) bekezdésével kapcsolatban. A testület úgy foglalt állást, hogy a Gytv. megfelelő jogorvoslatot biztosít arra az esetre, ha »a rendőrség indokolatlanul, vagy visszaélészerűen tiltana meg, illetőleg oszlatna fel gyűlést vagy csoportosulást.« (ABH 2001, 455.) Az Abh. a Gytv. egésze kapcsán említette a gyülekezési szabadság és a véleménynyilvánítási szabadság [Alkotmány 61. § (1) bekezdés] viszonyát, és az Egyezményben vállalt nemzetközi jogi kötelezettségeket [Alkotmány 7. § (1) bekezdés] (ABH 2001, 449, 451.). Ezzel szemben a jelenlegi indítványok – köztük a bírói kezdeményezés – kifejezetten a Gytv. 6. §-ával és a 14. § (1) bekezdésével összefüggésben hivatkoztak az Egyezményre, és az Emberi Jogok Európai Bíróságának az Abh. elfogadását követően, a *Bukta és társai kontra Magyarország* ügyben hozott ítéletére. A jelen ügy alapjául szolgáló indítványok megemlégtették az elmúlt évek jogalkalmazási gyakorlatának számos visszasságát. Az Alkotmánybíróság eljárását kezdeményező bíró szabálysértési ügyében is tükröződnek a gyülekezési jogra vonatkozó szabályozás értelmezése és alkalmazása körüli nehézségek. Az Alkotmánybíróság ezzel összefüggésben tekintetbe vette, hogy az Abh.-t követően két szakértői bizottság is jelentést adott ki a tárgykörben. Az 1105/2006. (XI. 6.) Korm. határozattal létrehozott szakértői munkacsoport (a továbbiakban: Gönczöl-bizottság) a Vizsgálati jelentés a 2006. szeptember–októberi fővárosi demonstrációkkal, utcai rendezvényekkel és rendfenn-

- tartó intézkedésekkel kapcsolatos eseményekről című dokumentumban foglalta össze megállapításait (www.gonczolbizottsag.gov.hu). A 2006. október 23-i budapesti erőszakos cselekmények kivizsgálására létrejött Civil Jogász Bizottság (a továbbiakban: Civil Bizottság) A 2006. szeptember-októberi emberi jogi jogsértésekről szóló jelentést tett közzé (www.oktober23-bizottsag.hu). Mindkét dokumentum foglalkozik a jelen alkotmánybíróági eljárás tárgyát képező alkotmányossági problémával” (75/2008. (V. 29.) AB határozat, ABK 2009. május, 715, 720.).
65. 75/2008. (V. 29.) AB határozat, ABK 2009. május, 715, 720.
66. A felülbírálat módszerét az is befolyásolná, ha a bíróság saját maga válogathatná ki, mely ügyeket dönti el.
67. Ezen okok körét az AB mindmáig nem tisztázta. A felülbírálat lehetséges szempontjaira lásd a 3.3 pontot.
68. NÉMETH Attila: *A tulajdonjog korlátozásának új szempontjai*, Fundamentum 2007/4, 80.
69. 1/2007. (I. 18.) AB határozat, ABH 2007, 45.
70. 42/2006. (X. 5.) AB határozat, ABH 2006, 520, 527. A döntést részletesen elemzi NÉMETH (68. vj.) 79–85.
71. UÍTZ (49. vj.) 25–28, 45–46.
72. CARDOZO (26. vj.) 158; Caleb NELSON: *Stare Decisis and Demonstrably Erroneous Precedents*, 87 Virginia Law Review 1 (2001).
73. Jerrold H. ISRAEL: *Gideon v. Wainwright: The „Art” of Overruling*, 1963 The Supreme Court Review 21 (1963) 214; Henry P. MONAGHAN: *Stare Decisis and Constitutional Adjudication*, 88 Columbia Law Review (1988) 723, 755. és köv.
74. 349/B/2001. AB határozat, ABH 2002, 1241, 1248.
75. Erre mutat rá Kiss László különvéleménye, 349/B/2001. AB határozat, ABH 2002, 1241, 1262.
76. Lauren Vicki STARK: *The Unworkable Unworkability Test*, 80 New York University Law Review 1665 (2005).
77. A strasbourgi gyakorlatban az elbírált ügy körülményekben bekövetkezett változásának minősül, ha valamely kérdésben a tagállamok konszenzust érnek el. Például *Cossey v. the United Kingdom*, judgment of 27 September 1990, Series A no. 184, § 35.
78. 22/2003. (IV. 28.) AB határozat, ABH 2003, 235, 268.
79. Lásd az amerikai *Knox v. Lee* ügyet [79 U.S. (12 Wall.) 457 (1871)], amely – felülbírálván a *Hepburn v. Griswold* ügyet [75. U.S. (8 Wall.) 603 (1870)] – alkotmányossá nyilvánította a papírpénzt. Beláthatatlan következményei lennének, ha a Knox-ügyet ma felülbírálná az Egyesült Államok Legfelső Bírósága.
80. Drew ENSIGN: *The Impact of Liberty on Stare Decisis. The Rehnquist Court from Casey to Lawrence*, 81 New York University Law Review 1137 (2006).
81. Az amerikai gyakorlatból erre az érvelésre lásd Gary LAWSON: *Controlling Precedent. Congressional Regulation of Judicial Decision-Making*, 18 Constitutional Commentary 191 (2001); Uó: *The Constitutional Case Against Precedent*, 17 Harvard Journal of Law & Public Policy 23 (1994).
82. Különösen súlyosan sérül ez a követelmény, ha egy egyedi ügyben az állandó gyakorlattól való eltérés mögött éppen az állandó gyakorlatra való döntéshozói hivatkozás áll. Az alkotmányjogi panaszeljárások vizsgálata kapcsán erre mutat rá ÉNYEDI Krisztián: *Az „állandó gyakorlat” az alkotmányjogi panaszeljárásban*, Fundamentum 2007/3, 65–73.